ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्रविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली केन्द्रीय विभागको एम.ए. चौथो सत्रको तेस्रो

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

सीता आचार्य

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरको स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रका विद्यार्थी श्री **सीता आचार्य**ले **ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्रविधान** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मितिः २०७३/१२/१

....

(उप.प्रा.डा. अशोक थापा)

शोधनिर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

काठमाडौँ ।

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्रा श्री **सीता आचार्य** स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्रविधान** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन-समिति

क.सं.	**नाम**		**हस्ताक्षर**
१.	विभागीय प्रमुख	:	प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम ....
२.	शोधनिर्देशक	:	उप.प्रा.डा. अशोक थापा ....
३.	बाह्य परीक्षक	:	प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको चौथो सत्र आंशिक आवश्यकताको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु **उप प्राध्यापक डा. अशोक थापा**का कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदैं सही पथप्रदर्शन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यहरूलाई पन्छाएर कुशल दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता एवम् श्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा विविध कार्य व्यस्ततालाई परवाह नगरी आफ्नो अमूल्य समय निकाली निर्देशन, सुझाव तथा सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने विभागीय प्रमुख **प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम** र सम्पूर्ण गुरुवर्गहरू तथा प्रस्तुत विषयमा शोधकार्य गर्ने अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा ल्याइपुऱ्याउने आदरणीय पिता हरिभक्त आचार्य, पति डा. डिजन भट्टराईप्रति आजीवन ऋणी छु । बाल्यवस्थादेखि नै पढाइप्रति उत्प्रेरित गर्नु हुने स्वर्गीय हजुरबुबा, हजुरआमा साथै आजसम्म हौसला दिइरहने दाजुहरू डेनजनी आचार्य, डेनप्रसाद आचार्यप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई दिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय काठमाडौंप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसका साथै अध्ययनका क्रममा आवश्यक सल्लाह प्रदान गर्ने साथीहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष पेस गर्दछु ।

सीता आचार्य

मिति : २०७३।१२।१

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस **क**

स्वीकृतिपत्र **ख**

कृतज्ञताज्ञापन **ग**

विषयसूची **घ**

तालिका सूची **झ**

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची **ञ**

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय **१-७**

१.१ विषय परिचय १

१.२ शोध समस्या २

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.५ शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता ५

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ५

१.७ शोधविधि ६

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि ६

१.७.२ अध्ययन विश्लेषण विधि ६

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद : ऋषिराज बरालको जीवनी र उपन्यास लेखन **८-२८**

२.१ जन्ममिति, जन्मस्थान र नामकरण ८

२.२ बाल्यकाल ८

२.२.१ बाल्यकालको पारिवारिक स्थिति ९

२.२.२ बाल्यकालको पर्यावरणीय स्थिति १०

२.३ शिक्षादीक्षा ११

२.३.१ अक्षरारम्भ ११

२.३.२ विद्यालय स्तरीय शिक्षा ११

२.३.३ उच्च शिक्षा र क्याम्पस जीवन १२

२.३.४ अनौपचारिक शिक्षा र स्वाध्ययन १३

२.४ पारिवारिक अवस्था १४

२.४.१ विवाह र दाम्पत्य जीवन १४

२.४.२ सन्तान १५

२.५ आजीविका १५

२.५.१ पेशा १५

२.५.२ आर्थिक अवस्था १८

२.५.३ अन्य कार्यक्षेत्र १८

२.६ बसोबास १९

२.७ भूमिगत जीवन १९

२.८ भ्रमण २०

२.९ रुचि र स्वभाव २०

२.१० लेखनका उत्प्रेरक तत्त्वहरू २२

२.११ प्रकाशित कृतिहरू २३

२.१२ ऋषिराज बरालको उपन्यास-यात्रा २४

२.१२.१ प्रथम चरण : स्वतःस्फूर्त यथार्थ प्रस्तुतिको चरण (२०३० सालको दशक) २५

२.१२.२ द्वितीय चरण : आलोचनात्मक यथार्थवादी चरण (२०४० सालको दशक) २६

२.१२.३ तृतीय चरण : समाजवादी-यथार्थवादी चरण (२०५० सालको दशक) २७

२.१३ निष्कर्ष २७

तेस्रो परिच्छेद : पात्र विधानको सैद्धान्तिक स्वरूप र ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्र विधान **२९-८४**

३.१ औपन्यासिक पात्रविधानको परिचय २९

३.२ औपन्यासिक पात्रका प्रकार ३२

३.२.१ गतिशील पात्र र गतिहीन पात्र ३४

३.२.२ गोला पात्र र च्याप्टा पात्र ३४

३.२.३ यथार्थ पात्र र आदर्श पात्र ३५

३.२.४ अन्तर्मुखी पात्र र बाहिर्मुखी पात्र ३५

३.२.५ सार्वभौम पात्र र आञ्चलिक पात्र ३६

३.२.६ पारम्परिक पात्र र मौलिक पात्र ३६

३.३ औपन्यासिक पात्रविधानका आधारहरू ३७

३.३.१ कार्यका आधारमा ३८

३.३.२ लिङ्गका आधारमा ३८

३.३.३ प्रवृत्तिका आधारमा ३९

३.३.४ स्वभावका आधारमा ३९

३.३.५ जीवनचेतनाका आधारमा ४०

३.३.६ आसन्नताका आधारमा ४०

३.३.७ आबद्धताका आधारमा ४१

३.४ उपन्यासका तत्त्वहरू ४१

३.४.१ कथानक/कथावस्तु ४२

३.४.२ पात्र/ चरित्र ४६

३.४.३ सारवस्तु ४८

३.४.४ परिवेश ५०

३.४.५ दृष्टिबिन्दु ५२

३.४.६ भाषाशैली ५३

३.५ उपन्यासमा अन्य तत्त्वसँग पात्रको सम्बन्ध ५६

३.५.१ कथानक र पात्र ५६

३.५.२ सारवस्तु र पात्र ५७

३.५.३ दृष्टिबिन्दु र पात्र ५८

३.५.४ परिवेश र पात्र ६०

३.५.५ भाषाशैली र पात्र ६१

३.६ ऋषिराज बरालका उपन्यासमा पात्रविधान ६२

३.६.१ भावना उपन्यासमा पात्रविधान ६२

३.६.२ कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान उपन्यास पात्र विधान ६७

३.६.३ सगरमाथा उपन्यासमा पात्रविधान ७५

३.७ निष्कर्ष ८४

चौथो परिच्छेद : ऋषिराज बरालका उपन्यासका पात्र र औपन्यासिक तत्त्वबीचको अन्तर्सम्बन्ध ८५-१०१

४.१ विषय प्रवेश ८५

४.२ भावना उपन्यासको औपन्यासिक तत्त्वका सन्दर्भमा पात्रको प्रयोग ८६

४.२.१ कथानक ८६

४.२.२ सारवस्तु ८८

४.२.३ पर्यावरण ९०

४.२.४ दृष्टिबिन्दु ९०

४.२.५ भाषाशैली ९१

४.३ कामरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान उपन्यासको औपन्यासिक तत्त्वका सन्दर्भमा पात्रको प्रयोग ९२

४.३.१ कथानक ९२

४.३.२ सारवस्तु ९३

४.३.३ पर्यावरण ९४

४.३.४ दृष्टिबिन्दु ९५

४.३.५ भाषाशैली ९६

४.४ समरगाथा उपन्यासको औपन्यासिक तत्त्वका सन्दर्भमा पात्रको प्रयोग ९७

४.४.१ कथानक ९७

४.४.२ सारतत्त्व ९८

४.४.३ पर्यावरण ९९

४.४.४ दृष्टिबिन्दु १००

४.४.५ भाषाशैली १००

४.५ निष्कर्ष १०१

पाँचौं परिच्छेद : सारंश र निष्कर्ष १०२-१०७

५.१ सारांश १०२

५.२ निष्कर्ष १०३

५.३ सम्भावित शोधशीर्षक १०७

सन्दर्भसामग्री सूची १०८-११०

तालिका सूची

तालिका नं. १ ६६

तालिका नं. २ ७३

तालिका नं. ३ ८१

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	अनुवाद/ अनुवादक
अप्र.	अप्रकाशित
इ. सं.	इस्वी संवत्
क्र.स.	क्रम सङ्ख्या
चौ.सं.	चौथो संस्करण
छैं सं.	छैंटौ संस्करण
डा.	डाक्टर
ते. सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि. वि.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय
दो. सं.	दोस्रो संस्करण
ने. के. वि.	नेपाली केन्द्रीय विभाग
ने. रा. प्र. प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पं.	पण्डित
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा. लि.	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	पृष्ठ
लि.	लिमिटेड
वि. सं.	विक्रम संवत्
सं.	संस्करण
सा. प्र.	साझा प्रकाशन
सम्पा.	सम्पादक